

UDC 94(477-25)(092) «1859/1875»

LESLIA G. SOSURA

National Pedagogical Dragomanov University, PhD student (Ukraine)

**FOUNDATIONS AND PRINCIPLES OF M. DRAHOMANOV
IN THE CIRCLE OF COMMUNITY (1859-1875)**

Abstract. This article can tell us about activity of Mykhailo Drahomanov during his studying in the University of St. Vladimir and after his graduation, particularly in community called "Hromada" (1859-1875 gg.). Attention is paid to the impact of his family and social surroundings on Mykhailo Dragomanov. In this article also reviews his participation in organizing Sunday schools and some pedagogical work.

We can track his life in period from 1849, the beginning of Mikhail's studying in the Hadiach district school, also in this article is considered his studying in the First Poltava gymnasium (1853), because there he has been starting his work in journalistic and editorial activity. The main part of researching is devoted to "Kyiv period". Because this period of his life was the beginning of studying at University of Kiev, where Drahomanov showed himself as a scholar, teacher, active social, cultural and political activist.

Family education, school, particularly high school history teacher Poltava O. Stroninym, Cyril and Methodius and political events in the nineteenth had huge influence on the development of Dragomanov as a social and cultural figure, formation his national identify and social position. Personality Drahomanov's personality was formed in difficult times, but despite of such circumstances he loved Ukrainian nation and cultural traditions of the past. The first steps of social and cultural Dragomanov's activities related to the social and political life of Kyiv end of the 1850's – early 1860's of the XIX century.

Dragomanov's active participation in Kyiv community's life was very important for him and influenced on his further social and educational activities. Mykhailo Drahomanov was the son of his generation and his views reflected struggles between idealist and materialist ideologies and different political directions. He was deeply convinced that gradual historical process, bringing Ukrainian historical right to their own language, culture and state. But also taking into account historical experience, Drahomanov believed that the fight for the Ukrainian national cultural renaissance is necessary, based not only on ethnic patriotism but also on progressiveness Russian and European cultures.

As a public figure, Dragomanov belonged to the Ukrainian intelligentsia, which formed the basis of social, cultural and educational life. It's also played an important role in the revival of national culture and its social activities significantly affected on the rising Ukrainian's identify as a nation.

Keywords: Drahomanov, domestic life, state, community, Sunday school, education.

СОСЮРА Л.Г.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, аспірантка (Україна)

**ЗАСАДИ ТА ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ М. ДРАГОМАНОВА У КОЛІ ГРОМАДИ
(1859-1875 рр.)**

Анотація. В статті розглянуто діяльність М. Драгоманова в період навчання в університеті Св. Володимира та після закінчення навчання, зокрема в Громаді (1859-1875 рр.). Звернута увага на вплив родини та оточення на М. Драгоманова. Розглядається участь М. Драгоманова та в організації недільних шкіл, педагогічна праця.

Стаття включає в себе період з 1849 р., з початку навчання Михайла Петровича в Гадяцькому повітовому училищі, також не оминає навчання в Першій Полтавській чоловічій гімназії (1853 р.), адже саме там він почав займатись журналістською діяльністю та педагогуванням.

Основна частина дослідження присвячена “київському періоду”, адже саме з початком навчання в Київському університеті М. Драгоманов показав себе як науковець, педагог, активний громадський, культурний та політичний діяч.

Ключові слова: М. Драгоманов, національне життя, державність, Громада, недільні школи, освіта.

СОСЮРА Л.Г.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, аспирантка (Украина)

ОСНОВЫ И ПРИНЦИПЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М. ДРАГОМАНОВА В КРУГУ ГРОМАДЫ (1859-1875 гг.)

Аннотация. В статье рассмотрена деятельность М. Драгоманова в период обучения в университете Св. Владимира и после его окончания, в частности в Громаде (1859-1875 гг.). Обращено внимание на влияние семьи и окружения на М. Драгоманова. Рассматривается участие М. Драгоманова и в организации воскресных школ, и педагогическая деятельность.

Статья включает в себя период с 1849 г., с начала обучения Михаила Петровича в Гадячском уездном училище, в Первой Полтавской мужской гимназии (1853 г.). Ведь именно там он начал заниматься журналистской деятельностью и редактированием.

Основная часть исследования посвящена “киевскому периоду”, ведь именно с началом обучения в Киевском университете М. Драгоманов показал себя как ученый, педагог, активный общественный, культурный и политический деятель.

Ключевые слова: М. Драгоманов, национальная жизнь, государственность, Громада, воскресные школы, образование.

Метою наукової розвідки є розкриття громадської та наукової діяльності М.П. Драгоманова в “київський період” (1859-1875 рр.) його життя, серед основних завдань – висвітлення процесу формування світогляду та початку наукової діяльності Михайла Петровича Драгоманова, педагогічна праця, участь в роботі Громади, недільних шкіл.

Системно висвітлити діяльність Михайла Драгоманова як педагога, науковця та громадського діяча можна з допомогою дослідження його життєвого шляху. Адже саме родинне виховання, навчання спочатку в гімназії, а пізніше в університеті Святого Володимира вплинули на особистість Михайла Драгоманова та сформували в ньому інтерес до громадського життя.

Михайло Драгоманов народився 6 (18) вересня 1841 р. у м. Гадяч на Полтавщині, у родині дрібного шляхтича, який походив з нащадків козацької старшини. Батько, Петро Якимович, будучи освіченою людиною, володів англійською та французькою мовами, добре знав російську літературу, а інколи сам “займався письменством”, друкуючи власні вірші та переклади у столичних газетах. Михайло Петрович вже в дорослому віці згадував, що і батьки, і дід по матері не лише були прихильні до кріпаків, але й спілкуватися між собою про звільнення селян. За те, що батько підтримував селянські домагання волі та землі, ставився до простих людей з повагою, не соромлячись при зустрічах із ними скидав шапку та привчив до цього дітей, селяни дуже шанували людяного поміщика (Федченко, 1991: 19-21).

У 1849 р. Михайло розпочав навчання у Гадяцькому повітовому училищі, отримуючи початкову освіту як підгрунття фахового самовизначення і формування особистості загалом. У процесі навчання він особливо захоплювався давньою історією, географією, класичними мовами та математикою. Певна суперечність в освітніх інтересах може бути пояснена широтою здібностей юного Михайла, специфікою початкової освіти і різноманіттям потреб людини, яка жила в середині ХІХ ст. Слід

врахувати, що до кінця свого навчання в училищі він прочитав майже всі книжки з батькової бібліотеки, особливо історико-політичної тематики, а “Историю государства Российского” М. Карамзіна двічі.

Закінчивши училище у 1853 р., М. Драгоманов вступив до Полтавської першої чоловічої гімназії. Тут ще більше проявився інтерес юного Михайла до латини й античної історії, який сприяв отриманню класичної освіти як фундаменту енциклопедичного підходу до фахової діяльності, яка у середині ХІХ ст. зайняла майже центральне місце у визначенні сенсу життя людини. Світогляд Михайла Петровича був закладений саме у процесі здобуття середньої освіти як основи особистісного і професійного становлення людини (Драгоманов, 2001: 6-7).

Слід також врахувати той факт, що поруч з освітніми інтересами формувалася активна громадська позиція юного Михайла, яка виражалася у журналістській діяльності та редагуванні рукописного гімназійного часопису.

Журналістика стала невід’ємною складовою діяльності та життєвих інтересів юнацького і дорослого віку М. Драгоманова. Зокрема він відстежував, а також аналізував новинки російської та західноєвропейської літератури, видання популярних тоді журналів, з-поміж яких перше місце посідав “Современник”. Можна сміливо стверджувати, що М.П. Драгоманов формувався як людина найбільш прогресивних суспільно-політичних поглядів свого часу, здебільшого викладених у газетних та журнальних публікаціях. Цьому значно посприяло активне обговорення питання звільнення селян, яке розпочалося, коли Михайло навчався у п’ятому перед-випускному класі гімназії (Федченко, 1991: 19-21).

Одночасно з працями видатних філософів Михайло Петрович знайомився з політичними трактатами великого італійського мислителя Н. Макіавеллі. Це викликало у нього інтерес до дослідження природи соціальної і політичної влади і до пошуку способів, засобів і умов отримання і використання зазначених видів влади у суспільстві його часу та наступних епох. Вивчав майбутній педагог і вчений також праці видатних зарубіжних істориків: Ф.К. Шлосера, Т.Б. Маколя, Ф. Гізо, що остаточно схилило його до вибору історичного фаху з-поміж тих варіантів, які відкривалися у Російській імперії перед юнаком з класичною середньою освітою другої половини ХІХ ст. (Молчанов, 1994: 18).

У 1859 р., незадовго до закінчення гімназії, у М. Драгоманова стався конфлікт із адміністрацією, наслідком якого стало виключення його з навчального закладу. Лише завдяки втручання попечителя Київського навчального округу, видатного педагога і знаного християнського гуманіста М. Пирогова Михайлові було дозволено залишити гімназію за власним бажанням. Це давало йому право скласти іспити за гімназійний курс екстерном і вступити до університету Св. Володимира на загальних підставах (Довгич, 1991: 5).

Наприкінці літа 1859 р. Михайло Петрович вступив на історико-філологічний факультет Київського університету Святого Володимира. Тут у нього з’являються значно ширші і більші можливості вдосконалювати свою загальну освіту, повніше і швидше знайомитися з тими суспільними і політичними процесами, що постійно зароджувалися у студентському середовищі.

Університет тих часів являв собою один із найважливіших осередків наукового, культурного і громадського життя. Значною мірою це була заслуга попечителя Київського навчального округу, М. Пирогова. М. Драгоманов намагався поєднати навчання з практичною громадською роботою, до якої підштовхували розбуджені загальною ситуацією політичні настрої.

М. Драгоманов, навчаючись на першому курсі університету, став членом студентського гуртка, який опікувався недільними школами. З цієї причини його інтерес до педагогіки мав практичний характер. Учений згадував, що недільні школи члени цього гуртка намагалися використовувати для політичної агітації, але загальний рівень освіти жителів Києва та навколишньої місцевості переконав активістів у першочерговості реалізації освітньої, а не агітаційної діяльності.

Студенти самостійно розробляли навчальні програми для недільних шкіл. В одній із них зазначалося: “Мета недільної школи – доставити дітям ремісників Києва принаймні початкову освіту. З цією метою будуть викладатися такі предмети: 1. Закон Божий. Ознайомити слухачів з головними мотивами; учитель “Закону” окреслить в коротких розповідях Старий і Новий Завіт; 2. Читання. Читанню навчатимуть за методом Золотова, так як він більш пристосований до таких умов навчання; 3. Арифметика. Рахування навчатимуть на папері, переважно за методами Грубе, можна обмежитися цілими числами, хоча можна зайнятися і дробами” (ДАК: ф.442, оп. 38, спр. 881, арк. 51).

Поряд з міськими недільними школами була започаткована програма сільських шкіл, а для забезпечення цих навчальних закладів учителями засновані педагогічні курси. Через брак державного фінансування до діяльності педагогічних курсів було залучено членів студентського гуртка. Одним із них був М.П. Драгоманов, який на громадських засадах викладав слухачам курсів російську історію.

Студенти, які активно працювали в недільних школах, завжди відмічали бажання дітей до отримання знань, незважаючи на складні умови життя чи домашню зайнятість: “Дітей ремісників в даний час 120; але іноді в класах буває не більше 30 або 40 учнів. Обставини: або робота в майстерні, або інша робота; але ні в якому разі не буває недбалості хлопчика до занять. Приходять в несвяткові дні і просять якоїсь книги, щоб під час відпочинку від роботи зайнятися читанням. Навчання бувають по неділях, передноворічних і новорічних днях від 10-ти до 2-х годин” (ДАК: ф.707, оп. 27, спр. 467, арк. 67).

В огляді становища Київської, Подільської та Волинської губерній в 1859 і 1860 роках зазначається про стан освіти в них: “Прагнення населення до утворення шкіл зумовлене кількістю учнів, у цьому і виникає потреба у відкритті нових училищ. Ця потреба особливо відчутна в Подільській губернії, де не дивлячись на значну густоту населення, всього одна гімназія і одне училище. Але задовольнити цю потребу начальство не має можливості, тому що недостатньо засобів. Студенти університету Св. Володимира вимагають особливого нагляду: між ними значний дух вільнодумства і прагнення заводити партії... В учнях гімназій теж помітно вільнодумство. Відкрита в минулому році Фундуклеївська жіноча гімназія процвітає: тепер в ній більше 140 вихованок. Для більшої зручності жителів відкрито відділення цього училища в іншій частині ... Для початкового навчання простого народу в Києві відкрили недільні школи. Тільки не корисні ці школи, бо вимагають особливого спостереження з боку начальства. Такі ж школи відкриті в Київській губернії і в містах Черкаси, Сквиря та Біла Церква, а також передбачається відкрити в Житомирі і Кам’янці-Подільському” (ДАК: ф.707, оп. 27, спр. 467, арк. 55).

Як бачимо, уряд Російської імперії не був задоволений діяльністю та існуванням таких навчальних закладів і тим, що в них працювали студенти університету Св. Володимира.

Межа між освітнім і соціально-політичним аспектами студентського життя виявилася дуже тонкою для громадсько-активної молоді Києва 50-х – 60-х років ХІХ ст. Юнацьке прагнення свободи, стримуване централізаторською політикою російського уряду, виявилось в зростанні національно-патріотичних настроїв у колах інтелігенції. Михайло Драгоманов у промові, виголошеній у 1861 р. під час поховання Т. Шевченка,

рішуче засудив політику імперської влади, виявивши її антиукраїнську сутність. Одразу ж після цього Михайло Петрович потрапив до списку “неблагонадійних осіб”. Потрібно врахувати той факт, що згідно із тогочасними законами до найтяжчих належали злочини проти держави, а сепаратизм і заклики до повалення існуючого політичного режиму були у цьому переліку. Відповідно критика урядової політики викликала пильну увагу правоохоронних органів (Довгич, 1991: 5).

Такий вияв політичної активності Михайла Петровича не був чимось для нього неординарним. Під час банкету з приводу відставки попечителя Київського учбового округу М. Пирогова М. Драгоманов виголосив промову, яка викликала захват у присутніх і ввела молодого оратора у коло ліберально налаштованої інтелігенції міста Київ. Поруч із цим спілкування з політично активною професурою сприяло визначенню кола наукових інтересів юного дослідника. З одного боку, вони розширилися, бо окрім історії стародавнього Риму виявилася зацікавленість релігійною історією, а з іншого – конкретизувалися, бо інтерес викликала соціальна боротьба періоду занепаду Римської республіки і зародження християнства. Також це стало важливим і для подальшої кар’єри молодого вченого – його рекомендували, як можливого викладача після відставки професора О. Шульгіна, який запропонував раді університету направити М. Драгоманова у закордонне відрядження після закінчення навчання.

Початок 1860-х років відзначився зростанням активності діячів українського національно-демократичного руху – “українофільства” і переслідуваннями цих людей з боку владних структур, що відбувалося на загальному тлі лібералізації суспільно-політичного життя Російської імперії. Переслідування українофілів було наслідком польського повстання 1863 р. Незважаючи на антипольські настрої української інтелігенції, урядом було заборонено використання української мови в освіті, пресі і літературній діяльності. За поширення україномовних видань були заарештовані громадські діячі з числа друзів М.П. Драгоманова: О.І. Стронін, В.С. Шевич, В.В. Лобода. Михайло Петрович співчував ув’язненим товаришам, але не розділив їхньої долі, оскільки на старших курсах університету, а особливо перед його закінченням у 1863 р., звернув основну увагу на навчання і закладання фундаменту науково-педагогічної кар’єри, а тому громадсько-політичну діяльність відсунув на другий план (Заславський, 1924: 28-29).

В 1863 р. Михайла Петровича було прийнято на роботу в Другу київську гімназію. В листі до попечителя Київського навчального округу А. Франкова (2 листопада 1863 р.) йшлося: “кандидат-педагог Михайло Драгоманов зайшов до мене з проханням про призначення його викладачем географії в гімназію. Визнаючи Драгоманова здатним до заняття бажаної ним посади; маю честь уклінно просити Ваше Превосходительство призначити його молодшим учителем географії в Київську 2-у Гімназію” (ДАК: ф.707, оп. 255, спр. 352, арк. 70).

Можливо М. Драгоманов відійшов від громадсько-політичної діяльності через його ставлення до польського повстання, яке відрізнялося від загальної точки зору українських опозиційних діячів. Михайло Петрович був противником політичних союзів з російським урядом, а основна частина опозиціонерів погоджувалася з думкою про можливість союзу з урядом проти спільних опонентів або навіть ворогів. Він був лояльним до польської антиурядової діяльності, оскільки підтримував загальноєвропейські політичні цінності, пропаговані у таких часописах, як “Колокол” і “Современник”.

У 1863 р., після закінчення університету зі ступенем кандидата у професори М.П. Драгоманов почав навчання на Вищих педагогічних курсах, поєднуючи його з роботою у Другій київській гімназії на посаді молодшого вчителя географії. З курсів М. Драгоманов перейшов у приват-доценти історико-філологічного факультету університету

Св. Володимира. Викладацьку роботу Михайло Петрович поєднував з журналістською діяльністю, пишучи численні статті до газет і часописів. Михайлу Петровичу доводилося важко працювати, оскільки невдовзі після закінчення університету померли його батьки, а Михайло взяв на своє утримання молодших брата і сестру. Саме в цей час він одружився, і забезпечував власну родину. Через матеріальні ускладнення М. Драгоманов не міг займатися наукою так активно, як хотів (НПУ, 2005: 29).

4 грудня 1864 р. попечитель Київського навчального округу отримав лист: “Панові попечителю Київського учбового округу... Історико-філологічний факультет ввійшов до Ради Університету з поданням від 27 листопада № 66 про дозвіл доручити Приват-Доценту М. Драгоманову, починаючи з наступного півріччя, читання Загальної історії, а саме, “Історії Стародавнього Сходу”, з винагородою М. Драгоманова за цю працю по 600 р. сріблом на рік. При цьому факультет додасть, що Приват-Доцент М. Драгоманов подає надію факультету, що виконання цієї роботи буде на високому рівні” (НПУ, 2005: 67).

Також Михайло Петрович зацікавився вивченням популярних у 60-х – 70-х роках ХІХ ст. у середовищі інтелектуалів Російської імперії нових суспільно-політичних течій, однією з яких був марксизм. Цей інтерес супроводжувався не лише дослідницькою, а й політичною діяльністю, яка знайшла свій вияв у тому, що на київській квартирі М.П. Драгоманова М.І. Зібер, український економіст і соціолог, філософ та громадський діяч, у 1868-1870 рр. викладав учасникам нелегального студентського гуртка основи економічного вчення К. Маркса за “Капіталом”.

У 1870 р. М. Драгоманов захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра історії на тему “Питання про історичне значення Римської імперії і Тацит”. У цьому дослідженні, а також у своїх наукових розвідках “Імператор Тиберій”, “Державні реформи Діоклетіана і Костянтина Великого”, “Про стан жінки в першому віці Римської Імперії” Михайло Петрович виявив себе як професійний дослідник, який у науковій діяльності спирався на ґрунтовну джерельну базу. У своїх наукових працях М. Драгоманов намагався розгадати загадку влади, її ролі в житті народів, її здатності впливати на індивідуальні долі людей, а також зворотнього впливу суспільства й окремо взятої особистості на здійснення влади (Драгоманов, 1868: 18).

6 березня 1870 р. М.П. Драгоманову було надано ступінь магістра, а 15 вересня того ж року обрано штатним доцентом і відправлено у відрядження від університету з науковою метою за кордон терміном на два роки. Упродовж відрядження Михайло Петрович побував у провідних наукових центрах Німеччини, Австрії, Італії та Чехії.

Закордонне відрядження викладача від університету з метою підвищення його професійного рівня носило науково-педагогічний характер. Завдяки цьому по поверненні на батьківщину М. Драгоманов став професором стародавньої історії, а також ідейним натхненником і редактором ліберально-демократичної газети “Київський телеграф” (Заславський, 1924: 38-40). Кількість лекцій в університеті сягала 6-7 на день. При такому графіку викладачі та студенти знаходили час на громадсько-політичну діяльність і значна їх частина перебувала в самому епіцентрі суспільного життя. Михайло Петрович Драгоманов виступав з лекціями та доповідями, вступав у суперечки з діячами російського ліворадикального руху, які бажали залучити до лав своїх організацій на своїх же умовах і українських антирежимних діячів, дискутував з представниками галицької інтелігенції, знайомив київських інтелектуалів із західноукраїнськими виданнями ліберального та соціал-демократичного спрямування (ДАК: ф.16, оп. 465, спр. 912, арк. 47).

Зрозуміти активну громадянську позицію М. Драгоманова можна, лише врахувавши той високий рівень політизації життя студентів та викладачів київського університету, який спостерігався впродовж другої половини ХІХ ст. Значний вплив на функціонування

університету Св. Володимира у 70-х роках ХІХ ст. мало поширення у студентському середовищі ідеології народництва. Багато в чому це пов'язано з тим, що упродовж окресленого періоду лави студентів дедалі більше поповнювали різночинці, а відсоткова частка дворян у студентському середовищі скорочувалася (Жмудський, Рудько, 1956: 21).

Протягом першої половини 70-х років ХІХ ст. значний вплив на студентську молодь Києва справляла суспільно-політична позиція М. Драгоманова. Неодноразово він брав участь у народницьких нелегальних зібраннях, дискутував з нігілістами, висловлюючи свою активну життєву позицію. Він погоджувався зі значною частиною поглядів російських лівих радикалів, зокрема, це стосувалося питань ставлення до самодержавства. Особливо тісні зв'язки у М. Драгоманова склалися з відомим діячем російського терористичного руху А. Желябовим, з яким він підтримував постійне листування. Сучасники відзначали значний вплив М.П. Драгоманова на світогляд А. Желябова, на формування ним програмних засад народницького руху (Іванова, 1971: 75-79).

Під час перебування у Києві у 1875 р. російський самодержець особисто розпорядився перевести М. Драгоманова до одного з північних університетів. Приводом для ухвалення цього рішення став наклеп: соціологічна спрямованість лекцій Михайла Петровича була навмисно названа соціалістичною. Вчений відмовився виконати волю імператора, а тому потрапив під суворий нагляд поліції. Зрештою, М. Драгоманов був звільнений з університету, але йому було дозволено отримати закордонний паспорт і емігрувати (Довгич, 1991: 6).

Таким чином, на становлення особистості М. Драгоманова вплинуло багато чинників, а найбільше – родина та її оточення. Важко було в таких складних умовах обрати для себе професію педагога. Це було до сили тільки тим, хто справді був за покликанням учителем, хто любив дітей, школу, думав, як би краще і швидше навчити учнів читати, рахувати, думати, говорити, бути добрим і правдивим. Для таких подвижників школа була не тільки привід, а й мета життя та праці.

На початку 1870-х років Київ став головним осередком українського руху. В ньому зосередилися значні інтелектуальні сили і стала відроджуватися справа українофілів. Громадівці організували культуро-творчу діяльність національного спрямування. У 1873 р. за їх ініціативи було створено в Києві українське наукове товариство під назвою “Південно-Західна Філія Російського Географічного товариства”. Цей заклад став центром діяльності українських учених, які займалися не лише дослідженням географії та суміжних наук, а загалом українознавчими студіями, впорядкуванням знань і фактів з української історії, словесності тощо. Київська Громада придбала також газету “Київський телеграф”, яка стала виразником її українських ідей. Головним редактором газети було призначено М.П. Драгоманова.

Становлення М.П. Драгоманова як громадсько-культурного діяча, формування характеру його національної свідомості та громадської позиції було визначено його походженням, родинним вихованням, школою, зокрема вчителем історії Полтавської гімназії О. Строніним, Кирило-Мефодіївським товариством та політичними подіями, що відбувалися в Україні у ХІХ ст. Особистість М.П. Драгоманова формувалася у складний час, проте всупереч обставинам він пройнявся любов'ю до рідного народу, української культурної традиції, історичного минулого. Перші кроки громадсько-культурної діяльності М.П. Драгоманова пов'язані із суспільно-політичним життям Києва, кінця 1850-х – початку 1860-х років ХІХ ст.

Вступ М.П. Драгоманова до Київської Громади, а саме активна участь у роботі цієї організації мала важливе значення в житті вченого і вплинула на подальшу його громадську та педагогічну діяльність. М.П. Драгоманов був сином своєї епохи і на його

світогляді відбилася гостра боротьба між ідеалістичною і матеріалістичною ідеологіями, різними політичними напрямками. Будучи глибоко переконаним в поступовості історичного процесу, доводячи історичне право українців на свою рідну мову, культуру і державність, але й ураховуючи історичний досвід, М.П. Драгоманов вважав, що боротися за українське національно-культурне відродження необхідно, спираючись не лише на етнічний патріотизм, а й на прогресивні сили російської та європейської культур.

Література:

- Довгич, 1991 – Довгич В.А. Українська ідея в політичній теорії Михайла Драгоманова: монографія. Київ, 1991. 156 с.
- Драгоманов, 1868 – Драгоманов М.П. Вопрос об историческом значении Римской империи и К.К. Тацит // Университетские известия. 1869. № 2-11.
- Драгоманов, 2001 – Драгоманов М.П. Документи і матеріали. Львів, 2001. 168 с.
- ДАК – Державний архів м. Київ.
- Жмудський, Рудько, 1956 – Жмудський О.З., Рудько М.П. Київський університет за 125 років (1834-1959). К.: Товариство для поширення політичних і наукових знань Української РСР, 1959. 63 с.
- Заславський, 1924 – Заславский Д. Михаил Петрович Драгоманов. Критико-биографический очерк. Москва: Издательство “Сорабкоп”, 1924. 241 с.
- Іванова, 1971 – Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (друга половина XIX ст.). Київ, 1971. 458 с.
- Молчанов, 1994 – Молчанов М.О. Державницька думка Михайла Драгоманова. Київ, 1994. 40 с.
- НПУ, 2005 – Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Історія. Сьогодення. Перспективи. Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. 204 с.
- Федченко, 1991 – Федченко П.М. Михайло Драгоманов. Життя і творчість. Київ: Дніпро, 1991. 362 с.

References:

- Dovgich, 1991 – Dovgich V.A. Ukrain's'ka ideya v politichnii teorii Mikhaila Dragomanova [Ukrainian idea in political theory Dragomanov: monograph]. Kyiv, 1991, 156 p. [in Ukrainian].
- Dragomanov, 1868 – Dragomanov M.P. Vopros ob istoricheskom znachenii Rimskoi imperii i K.K. Tatsit. [Question about historically Value Rymskoy Empire and K.K. Tacitus] // Universitetskie izvestiya. 1869. № 2-11. [in Ukrainian].
- Dragomanov, 2001 – Dragomanov M.P. Dokumenti i materiali [Documents and materials]. L'viv, 2001, 168 p. [in Ukrainian].
- DAK – State Archive of Kyiv.
- Zhmuds'kii, Rud'ko, 1956 – Zhmuds'kii O.Z., Rud'ko M.P. Kiivs'kii universitet za 125 rokov (1834-1959) [Kyiv University 125 years (1834 -1959)] K.: Tovaristvo dlya poshirennya politichnikh i naukovikh znan' Ukraïns'koi RSR, 1959, 63 p. [in Ukrainian].
- Zaslavs'kii, 1924 – Zaslavskii D. Mikhail Petrovich Dragomanov. Kritiko-biograficheskii ocherk. [Michael Drahomanov. Critical-byohrafycheskyy Essay:]. Moskva: Izdatel'stvo “Sorabkop”, 1924, 241 p. [in Ukrainian].
- Ivanova, 1971 – Ivanova R.P. Mikhaïlo Dragomanov u suspil'no-politichnomu rusi Rosii ta Ukraïni (druga polovina XIX st.) [Michael Drahomanov in social and political movement in Russia and Ukraine (second half of XIX century)]. R. P. Ivanova. Kyiv, 1971, 458 p. [in Ukrainian].
- Molchanov, 1994 – Molchanov M.O. Derzhavnits'ka dumka Mikhaïla Dragomanova. [Governmental policy Dragomanov]. Kyiv, 1994, 40 p. [in Ukrainian].
- NPU, 2005 – Natsional'nyi pedagogichnii universitet im. M.P. Dragomanova. Istoriya. S'ogodennya. Perspektivi. [National Pedagogical University. M.P. Dragomanova. History. Present. Perspectives]. Kyiv: NPU im. M.P. Dragomanova, 2005, 204 p. [in Ukrainian].
- Fedchenko, 1991 – Fedchenko P.M. Mikhaïlo Dragomanov. Zhittya i tvorchist': monografiya. [Life and work: monograph.]. Kyiv: Dnipro, 1991, 362 p. [in Ukrainian].